

Шапран Н. В.,

Національний університет "Острозька академія"

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВЖИВАННЯ КОМПЛІМЕНТУ В УКРАЇНСЬКІЙ, АНГЛІЙСЬКІЙ ТА ФРАНЦУЗЬКІЙ КОМУНІКАТИВНИХ КУЛЬТУРАХ

Стаття присвячена теоретичним передумовам вживання компліменту в українській, англійській та французькій комунікативних культурах. Досліджується взаємозв'язок мови, культури і суспільства в теорії міжкультурної комунікації. Розглядається лінгвістичний підхід у вивченні проблем комунікації.

Ключові слова: комплімент, комунікативна культура, комунікація.

The article deals with theoretical backgrounds of the use of complements in Ukrainian, English and French communicative cultures. The interaction of the language, culture and society is being researched. The linguistic approach to study the problems of communication is presented.

Key words: compliment, communicative culture, communication.

Проблеми взаємозв'язку, співвідношення культури, мови і суспільства, а також пошук оптимальних форм міжкультурного спілкування завжди цікавили дослідників. Задовго до того, як мовленнєва комунікація (МК) сформувалася в окрему галузь знань, багато проблем досліджувалися такими вченими як Аристотель, І. Кант, Г. Гегель, Вольтер, В. фон Гумбольдт та ін. Погляди Вільгельма фон Гумбольдта дали початок розвитку багатьом напрямам в мовознавстві й лінгвокультурології. В першій половині XIX ст. В. фон Гумбольдт заклав основи сучасної антропологічної лінгвістики. Його поняття духу народу як маніфестації культури отримало багато різних інтерпретацій у вітчизняній та зарубіжній науці. В працях В. фон Гумбольдта ми знаходимо витoki тих ідей, які були розвинені іншими авторами:

- про взаємозв'язок мови і мислення: "Через те, що існує багато мов, нам відкривається багатство світу і те, що ми пізнаємо в ньому; і людське існування стає для нас ширшим, оскільки мови дають нам різні способи мислення і сприйняття".

- про фільтрацію інформації в процесі сприйняття навколишньої дійсності носіями різних мов;

- про національно-культурну специфіку мов: "Дух, за допомогою якого ми пізнаємо, порівнюємо, розглядаємо, проникає у внутрішню творчість мови".

- про роль мови у формуванні національного характеру: "... саме вони (мови) першим чином <...> визначають національний характер".

- про тісний взаємозв'язок мови, соціуму та індивіда: “кожний вік, кожний відомий літератор і, якщо звернутися до найтонших нюансів, навіть будь-який духовно розвинена людина формується у своїй нації і, користуючись своєю рідною мовою, поєднує зі своїми словами індивідуальні поняття, і таким чином всіма вживана мова мало-помалу вміщується в сокровений круг мислення і сприйняття індивіда” і т. д. Його ідеї отримали подальший розвиток в працях Р. Раска, Г. Штейнталя, О. Потебні, О. Марти, Р. Якобсона та ін.

Вельми плідно ідеї В. фон Гумбольдта були застосовані американськими ученими. Починаючи з Ф. Боаса, на початку ХХ століття в США був сформований антропологічний напрям в науці про мову. Його практичною метою стали опис і класифікація мов неписьменних народів. У своїх роботах американські антрополінгвісти особливо підкреслювали необхідність вивчення мови разом з вивченням явищ культури.

Вчення Ф. Боаса в американській антрополінгвістиці продовжили Едвард Сепір і його учень Бенджамін Уорф, які найбільш послідовно розділяли думку В. фон Гумбольдта про те, що кожна мова являє собою особливу призму, через яку носій мови бачить і осмислює навколишній світ. Окрім цього, Б. Уорф і Е. Сепір розробили гіпотезу лінгвістичної відносності, яка стала могутнім поштовхом для розвитку подальших теорій, присвячених взаємозв'язку мови і культури. З ідеями Сепіра-Уорфа перекликаються положення європейського напрямку неогумбольдтианства (Л. Вайсгербер, Р. Гольц, Р. Іпсен, П. Гартман та ін.), які розглядають мову не як засіб мислення, а як проміжний світ між об'єктивною дійсністю і мисленням і трактують мовний знак як результат свавілля духу. Вони виходять з положення про те, що мислення кожного народу має специфічні національні риси, внаслідок чого його розвиток цілком визначається іманентним розвитком національної мови. [8, с. 23-25].

В європейській науці проблемі взаємозв'язку мови, культури і суспільства присвячено багато праць. Серед зарубіжних вчених другої половини ХХ століття слід зазначити роботи М. Блека [14], В. Куайна [17], Д. Лакоффа [6]. Сучасні французькі вчені, відштовхуючись від ідей своїх видатних попередників, які заснували соціологічний напрямок в науці про мову – А. Мейє, Же. Вандрієса, Е. Бенвеніста – і результатів досліджень відомих етнографів – М. Мосса, М. Гріюля, М. Гране, М. Ліхардта і ін., не раз вказували на необхідність взаємозв'язаного вивчення конкретних мов і культур. Особливий інтерес представляють дослідження таких французьких етнолінгвістів, як Д. Льові-Стросс, М. Уї, Же. Калам-Гріюль, М. П. Феррі. Всі вони в тій чи іншій мірі розділяють точку зору про взаємозв'язок мови, культури і суспільства, сформульовану Л. Калве: “Бачення світу певної соціальної групи обумовлено її культурою: одні і ті ж явища природи різними групами сприймаються й інтерпретуються

по-різному”. Проблема в тому, “щоб визначити, в якій мірі мова, яка використовується даною соціальною групою, відображає її власне уявлення про світ” [15, с. 39]. Таким чином, згідно з представленням французьких лінгвістів, бачення світу визначається досвідом (культурою), а мова лише в певній мірі здатна відображати специфіку світорозуміння.

Проблеми взаємовідношення комунікації і культури вперше детально проаналізував американський антрополог Едвард Т. Хол, який відносить себе до послідовників Э. Сепіра. Стверджуючи, що культура сама по собі є комунікацією, а комунікація – культурою [16, с. 169], він обґрунтував важливість міжкультурного аналізу. За допомогою комунікації культура забезпечує: 1) самоідентифікацію індивідуума; 2) взаємодію індивідуума з суспільством; 3) узгодження діяльності окремих осіб між собою; 4) інтеграцію соціальних груп і єдність суспільства в цілому; 5) внутрішню диференціацію суспільства і окремих груп; 6) обмін досягненнями між індивідами, групами індивідів і націями.

Підходи вітчизняних вчених до проблем МК відрізняються від дослідницьких підходів в США та Великобританії. В Україні спостерігається серйозний крен у бік лінгвістики, тоді як теорія МК знаходиться в процесі встановлення. У вітчизняній науці проблемами взаємозв'язку мови і культури вивчаються за певними напрямками:

- лінгвокраїнознавчі дослідження (П. М. Верещагін, В. Р. Костомаров, Р. Д. Томахин та ін.) в більшості випадків носять прикладний характер і є джерелом інформації, що відображає взаємодію мови і культури.

- для етнолінгвістики (А. С. Герд, М. М. Кониленко, Н. І. Толстой та ін.), вивчаюча мова в аспекті його співвідношення з етносом і тісно пов'язаною з соціолінгвістикою, “істотним є розгляд не тільки і не стільки віддзеркалення народної культури, психології і міфологічних уявлень в мові < . >, скільки конструктивної ролі мови і її дії на формування і функціонування народної культури, народної психології і народної творчості” [13, с. 315].

- Лінгвокультурологія (У. Н. Телія, В. І. Хайрулін, В. В. Воробйов та ін.) визначається як “дисципліна, яка вивчає в першу чергу живі комунікативні процеси і зв'язок використовуючих в них мовних виразів з синхронно діючим менталітетом народу”. Об'єкт лінгвокультурології вивчається на “перехресті” двох фундаментальних наук: мовознавства і культурології.

Всі позначені вище галузі лінгвістики направлені на вивчення національно-специфічних особливостей однієї, окремо взятої лінгвокультури. Ці дані є неоціненними для міжкультурних досліджень, потрібних для порівняльного аналізу двох і більш лінгвокультур. Не менш важливим для МК є розгляд вітчизняними дослідниками взаємостосунків мови, культури і суспільства через призму психолінгвістики (А.

А. Леонтьев, І. Н. Горелов, К. Ф. Седов та ін.) і соціолінгвістики (А. Д. Швейцер, В. І. Карасик, І. Б. Мечковська, В. Н. Конєцька та ін.); величезне значення має опис національно-специфічних особливостей мовної картини світу (Н. Д. Арутюнова, А. А. Уфимцева, Т. В. Булигіна, А. Д. Шмельов та ін.), а також співвідношення мови і національної самосвідомості (Н. Д. Арутюнова, Н. У. Уфимцева, В. Р. Гак).

Таким чином, поява праць, присвячених такій багатогранній темі, як мова і культура (див. роботи вищезгаданих авторів), стала початком розвитку теорії МК, в центрі уваги якої знаходиться взаємодія культури, трансферт культур, взаємозв'язок мови, культури і суспільства, вплив особи на мову і культуру, а також пошук форм оптимальної комунікації.

Лінгвістичний підхід у вивченні комунікації в чіткій формі з'явився у Празькому лінгвістичному гуртку, хоча уявлення про нього є у Ф. де Соссюра (1977) (дефініція мови і мовлення), В. фон Гумбольдта (1985) (протиставлення мови як *ergon* і мови як *energeia*), Л. Ельмсьлова (1960) (аналіз схеми і узуса). Представники ж функціональної лінгвістики Празького лінгвістичного гуртку в своїх тезах відзначали: "Будучи продуктом людської діяльності, мова разом з останньою володіє цільовою спрямованістю. Аналіз мовної діяльності як засіб спілкування показує, що звичайною метою мовця, яка виявляється з найбільшою чіткістю, є висловлення. Тому до лінгвістичного аналізу потрібно підходити з функціональною точкою зору. З цієї точки зору, мова є системою засобів висловлення, яка має якусь мету. Важливим чинником для розподілу мовної комунікації служать взаємовідносини мовців, які знаходяться в мовному контакті". Таке глибоке розуміння комунікативної функції мови в нашій країні було властиво у той час лише М. М. Бахтіну.

На даний час лінгвістичний підхід до аналізу проблеми комунікації спостерігається у представників лінгвістичної прагматики і теорії мовної діяльності. Що стосується прагматики, то вона, виникнувши в рамках семіотики як її частина в 30-ті рр. ХХ ст., покликана вивчати сферу відносин знаків і тими, хто ними користується – мовець, слухач, пишущий, читаючий. Одне з основних понять лінгвістичної прагматики – мовленнєвий акт (МА) – є елементарною одиницею мовного спілкування і визначається як "акт вимови мовця деякого висловлення, яке побудоване відповідно до правил певної мови, має деякий пресупозиційний зміст та ілюкативну силу, орієнтовану на адресата" [3, 38].

Мовленнєві акти розглядаються в роботах багатьох авторів: [Austin J. L., 1962; Searle J. R., 1975; Beck G., 1980; Ballmer T., Brennenstuhl W., 1981; Kreckel M., 1981; Clark H. H., Carlson T. U., 1982; Partridge J. G., 1982; Weigand E., 1989; Allan Do., Brown G., Remlinger Do., Smith B., Taimen D., Yule G.; Почепцов О. Р., 1986; Романів А. А., 1988, Вундерліх Д., Арістов С. А., Арутюнова П. Д., Булигіна Т. В., Вежбіцкая А., Вольф Е. М., Гак В. Р., Герасимова

О. І., Гловінська М. М., Дементьев В. У., Демьянков В. З., Дьячкова І. Р., Елагина І. Р., Кожін А. Н., Матвеева Т. В., Падучева Е. У, Сусов І. П., Федорова Л. Л., Формановська П. І., Франк Д., Шмельова Т. В. та ін.

Розкриваючи методологічні основи теорії мовленнєвих актів, В. В. Лазарєв відзначає: "Ставлення мовця до комунікативного факту є або оцінкою, або активною діяльністю, направленою на адресата" [5, с. 3]. Єдиний мовленнєвий акт представляється як трирівнева освіта: локуція, ілокуція і перлокуція [7, с. 86-88]. "Локутивний акт у сучасному розумінні є здійсненням дії вимови, ілокутивний акт – здійснення дії в процесі вимови. Перлокутивний акт – здійснення дії внаслідок вимови" [2, с. 5]. Необхідним і значущим для Наїного дослідження є поняття ілокутивної і перлокутивної сили, де ілокутивна сила показує, який комунікативний намір мовця при вираженні змісту висловлення, тобто чого хоче досягнути мовець, вимовляючи даний вислів [3, с. 39]. В той час, як перлокутивна сила показує, яка дія, яку дане висловлення спрямовує на адресата: розширення інформативності адресата, зміни в емоційному стані, поглядах і оцінках адресата; вплив на здійснення ним дії; естетичний ефект і т. д. В той час, як перлокутивна сила показує, як впливає, дане висловлення на адресата: розширення інформативності адресата, зміни в емоційному стані, поглядах і оцінка адресата; вплив на виконанні ним дії; естетичний ефект і т. д.

Мовленнєві акти розбиваються на класи, які зустрічаються в працях різних авторів. Автор теорії мовленнєвих актів англійський філософ Дж. Остін виділяв такі мовні дії, як вердиктиви (вердикт – вирок), екзерситиви (акти здійснення влади), комісиви (акти зобов'язань), бехабітиви (акти загальної поведінки – вибачення, лайка і т. п.) і експозитиви (акти пояснення) [7, с. 119].

Особливу увагу в ході вивчення МА Дж. Остін приділяє такому типу висловлення як перфомативи (від *perform* – виконувати, здійснювати), котрі виражають істинне значення всього акту. Перфомативи передбачають існування спеціальної групи висловлень, виконання яких насправді дорівнює дії, названій дієсловом. Дж. Остін пропонує розрізняти два види перфомативів: експліцитні та імпліцитні. Експліцитні перфомативи включають у свій склад перфомативні дієслова, тобто ті, які називають дію, яка здійснюється в момент мовлення.

Д. Вундерліх розмежовує мовленнєві акти за їхніми функціями, виділяючи директиви, комісиви, еротетиви (питання), репрезентативи, сатисфактиви (певною мірою відповідають експресивам), ретрактиви (заяви про неможливість виконати обіцянку), декларації і вокативи (звертання) [12, с. 44-45].

М. Крелевіч класифікує мовленнєві акти за трьома ознаками: 1) орієнтація на мовця або на слухача; 2) орієнтація на когнітивну, інтерактивну або акціональну сферу; 3) орієнтація на теперешнє, минуле або майбутнє.

У праці А. Л. Романова дана детальна класифікація мовленнєвих актів, яка включає 14 типів мовних дій: комісиви (обіцянка, парі), експозитиви (роз'яснення, загроза), пермісиви (згода), сатисфактиви (докори, акти похвали), регламентиви (формули соціального етикету), ін'юктиви (накази, вимоги), реквестиви (прохання, благання), інструктиви (запрошення), дескриптиви (описи), аргументу тиви (доводи), констативи (ствердження), наративи (оповідання) [10, с. 55].

Нами була взята за основу класифікація Дж. Серля, яка включає:

- репрезентативи або асертиви – інформативні мовленнєві акти (повідомлення);
- директиви – акти спонукання (спонукання до дії, запитання, прохання, наказ і т. д.);
- комісиви – акти прийняття зобов'язань (договори, клятви і т. п.);
- декларативи – акти-встановлення (призначення на посаду, вирок, наказ, присвоєння імен і звань і т. д.);
- бехабітиви – акти, пов'язані з суспільною поведінкою (поздоровлення, похвала і т. д.). Дані акти включають поняття реакції адресата;
- експресиви – акти, що виражають емоційний стан, формули соціального етикету (схвалення, похвала, комплімент, співчуття і т. д.) [11, с. 181-185].

Р. О. Якобсон надавав перевагу називати емоційний стан або емоційність, емотивністю, оскільки даний стан пов'язаний “із прагненням справити враження наявності певних емоцій, справжніх або удаваних”. Таким чином, дотримуючись його формулювання, емотивність виражається в експресивах, а реакція на емоційний стан – в бехабітивах, причому останнє є поведінковою реакцією, яку можна спостерігати незалежно від того, яке завдання було поставлено учасниками мовного акту. За допомогою експресивів, як вважає Дж. Серль, виражаються відчуття і відносини: “... їх ілюктивна мета – це вираження психічного стану, специфікованого в умовах широти” [11, с. 15]. Окрім цього, експресиви виражають або стимулюють суб'єктивне ставлення до сказаного. Зі сторони адресата – це посилення, виділення, акцентування висловлення, відступ від мовного стандарту, норми, вираження почуттів, емоцій і настроїв, надання висловленню емоційної сили, оцінки, досягнення образності і створення естетичного ефекту. З боку адресата – це утримання і посилення уваги та рефлексії, виникнення емоцій і почуттів.

Лінгвістичною особливістю експресивів є головним чином відхилення від стереотипів у використанні мовних одиниць різних рівнів. Лексичні носії включають різні групи експресивної лексики, а також тропи (метафору, метонімію, гіперболу, літоту, антономазію і ін.). Синтаксичні засоби експресивності вміщують типові модифікації стройових синтаксичних одиниць, що володіють емотивним значенням. Це – ампліфікація, зміна порядку слів, паралельні синтаксичні конструкції, синтаксичні

повтори, неповні речення та ін. Особливу групу типових модифікацій складають риторичні фігури (зевгма, хіазм, енимона і ін.) і деякі порушення синтаксичного ряду (реприза або антиципація). Разом з системно-мовними засобами, для створення експресивності використовуються також паралінгвістичні засоби: міміка і пантоміміка (жестикуляція), гучність і тембр голосу в усному мовленні й іконічні засоби (пiктограми, малюнки) в письмових текстах.

Буденне мовлення характеризується безпосередньою експресивністю, і завжди слід мати на увазі, що формальна система звуків, слів, граматичних форм, буквосполучень і речень несе у собі навмисну або ненавмисну експресивну символіку.

На наш погляд, до експресивів можна віднести всі ті види висловлень, які інтерпретуються як оцінюючі (схвалення, несхвалення і т. п.) або включають оцінний елемент в свою інтерпретацію (образя, комплімент, похвала і т. п.). Таким чином, клас експресивів доцільно розуміти значно ширше, чим це робить Дж. Серль, зараховувавши до них: а) обумовлені соціальними конвенціями вибачення, подяку і т. п. і б) оцінні висловлення, які належать індивідуальним суб'єктам, що мають за свою ілокутивну мету виразити емоційний стан мовця і/або емоційно справити на слухача враження, засноване на схваленні і осуді в широкому значенні слова.

Власне експресиви не завжди мають, на відміну від вибачень, подяк і т. п., усвідомлену ілокутивну мету, вони можуть бути орієнтовані, перш за все, на емоції мовця. Природа перлокутивного ефекту таких висловлень, як *"Пробач мене"* і *"Молодець!"*, також різна: у першому випадку на першому плані є раціональна сторона, яка використовує соціальні конвенції, в другому – переважає емоційний чинник. Проте, обидва типи висловлень безпосередньо або опосередковано емоційно впливають на адресата.

В основі мовленнєвого акту лежить інтенція мовця, тобто бажання, для реалізації якого будуть зроблені певні кроки. Інтенція може маніфестувати (що виявляється) і латентна (прихована). Латентна інтенція, як пише О. Г. Почепцов [9, с. 74, 82], лінгвістичному аналізу не піддається, а маніфестуюча інтенція може бути заданою і виводитись.

Спілкування на рівні значення, що виводиться, завжди присутнє у нормальній людській взаємодії; учасники спілкування завжди щось домислюють. Проте, міра явно вираженого змісту і міра змісту, що мається на увазі, можуть виходити за рамки очікувань адресата. Багато залежить від жанру і умов спілкування.

Підвищене використання в мовленні імплікатур, значень, що виводяться, відзначає В. У. Богданов, підвищує статус мовця в очах адресата і статус адресата у власних очах: мовець виглядає розумним, який розбирається в тонкості мовленнєвого спілкування, й адресат розуміє, що мовець довіряє його здогадливості.

Імплицитні мовленнєві акти виводяться адресатом завдяки комунікативній компетенції. Тобто, учасники мовленнєвого акту володіють фондом загальних мовних навиків (мовною компетенцією), знань і уявлень про світ (фонові знання). Фонові знання є основою спілкування. До складу мовленнєвого акту входить стан мови і той фрагмент дійсності, до якого відноситься його зміст; окрім цього, спілкування завжди залежить від соціальних ролей. Беручи до уваги умови спілкування і соціальних ролей загальне правило комунікації звучить таким чином: “чим менш знайомі один з одним комуніканти і чим більш офіційним є спілкування, тим більше ритуалізований характер матиме це спілкування” [3, с. 12]. Це виявляється у виборі форми спілкування, її стратегії.

Усі ці чинники стосуються екстралінгвістичних факторів спілкування і мають потребу у наявності механізмів, які забезпечили б їх зв'язок з власне лінгвістичними засобами комунікації. Механізмом зв'язку тут є прагматична пресупозиція. Прагматична пресупозиція визначається як судження, яке повинне бути відомим слухачу, щоб висловлення було нормативним, тобто доречним, прагматично оправданим в контексті спілкування. Під контекстом спілкування розуміється ситуація спілкування в цілому – з її учасниками, характером їхніх взаємостосунків, уявленнями, знаннями, життєвим досвідом мовців [1].

Комуніканти можуть сприймати ситуацію або використовувати збережені в пам'яті знання / думки про мовця і його якостях, а також інформацію про якості комунікативної ситуації; знання/думки про характер взаємодії і структуру комунікативних ситуацій; знання/думки, отриманні з попередніх мовленнєвих актів, як на мікро-, так і на макрорівні [4, с. 15].

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Об объекте общей оценки // Вопросы языкознания. – 1985. – № 3. – С. 13-14
2. Беляева Е. И. Грамматика побуждения: английский язык. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1992. – 168 с.
3. Богданов В. В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты. – Л.: ЛГУ, 1990. – 80 с.
4. Дейк Т. А. Язык, Познание. Коммуникация / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
5. Лазарев В. В. Методологические основы методический потенциал теории речевых актов // Речевые акты в лингвистике и методике: Сб. науч. тр. – Пятигорск: Изд-во ПТПИИЯ, 1986. – С. 3-10.
6. Лакофф Д. Мышление в зеркале классификаторов // Нов. в зарубеж. лингвистике. – М.: Прогресс, 1988. – С. 12-51.
7. Остин Д. Слово как действие // Нов. в зарубеж. лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – С. 314-382.

8. Панфилов В. З. *Философские проблемы языкознания*. – М.: Наука, 1977. – 287 с.
9. Почепцов Г. О. О коммуникативной типологии адресата // *Речевые акты в лингвистике и методике*: Сб. науч. тр. – Пятигорск: Изд-во ПТТШИЯ, 1986. – С. 10-17.
10. Романов А. А. *Системный анализ регулятивных средств диалогического общения*. – М.: Ин-т языкознания АН СССР, 1988. – 183 с.
11. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // *Пов. в зарубеж. лингвистике*. – М.: Професс, 1986. – С. 170-194.
12. Сусов И. П. *Семантика и прагматика предложения*. – Калинин: Изд-во Калинин. Ун-та, 1980. – 51 с.
13. Толстой Н. И. *Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин // Русская словесность: Антология*. – М.: Academia, 1997. – 320 с.
14. Black M. *Linguistic relativity: Theoretical ideas of Benjamin Lee Whorf // the philos. rev.* – 1959. – P. 228-238.
15. Calvet L.-J. *Linguistique et colonization*. – P., 1974. – 375 p.
16. Hall E. T. *The Silent Language*. – N. Y.: Doubleday, 1959. – 240 p.
17. Quine W. V. O. *Word and Object*. – Cambr. et al., 1960. – 294 p.